

ЗАГИБЕЛЬ БАТУРИНА В ЛИСТОПАДІ 1708 Р. В УКРАЇНСЬКОМУ ДИСКУРСІ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ

Стаття аналізує висвітлення загибелі гетьманської столиці м. Батурина в українській історіографії протягом ХІХ-ХХІ ст.

Ключові слова: Батурин, Іван Мазепа, гетьман, штурм, історіографія.

У мазепинському дискурсі та трансформації підходів і оцінок до антимосковського повстання гетьмана Івана Мазепи 1708-1709 р. у вітчизняній і закордонній історіографії особливе місце належить зображенню загибелі гетьманської столиці у листопаді 1708 р., що була здобута і зруйнована московськими військами князя Александра Меншикова та київського воєводи Дмитрія Голіцина. Цей сюжет, пов'язаний з одним із нечисленних проявів відкритого опору козацьких військ гетьманського регіменту царській владі, одночасно є одним з найвідоміших символів репресивної політики Петра І щодо повстанців на Гетьманщині.

У сучасній українській історіографії знищення Батурина відіграє доволі важливу роль при висвітленні постаті гетьмана Івана Мазепи, державотворчих процесів у Гетьманщині за ранньомодерної доби, а також творення національної пам'яті в сучасній Україні. Останню тезу як найкраще підтверджує той факт, що 300-річчя роковин падіння гетьманської столиці і масової загибелі її оборонців і мешканців потрапило до кола подій, які у 2008-2009 рр. підлягали вшануванню на державному рівні в контексті відзначення 300-річчя антимосковського виступу гетьмана [1; 2]. Відтак нам видається доцільним простежити, як зазначена подія висвітлювалася у вітчизняній історіографії у ХІХ-ХХІ ст. Подібний аналіз не лише може слугувати лакмусовим папірцем для з'ясування змін у трактуванні постаті гетьмана І.С. Мазепи у вітчизняній історіографії за понад два століття, але одночасно досить красномовно засвідчує стан розвитку низки напрямків сучасного історіописання в цілому та мазепинських студій зокрема.

Мова йде як про розвинутість/нерозвинутість мілітарних студій щодо історії ранньомодерної України, так і про визначення ролі знищення гетьманської столиці у придушенні антимосковського повстання І. Мазепи у 1708-1709 рр., здійснення археографічного пошуку нових джерел та висловлювання нових інтерпретацій.

Батуринський сюжет у дослідженнях першої половини ХІХ ст.

Одними із перших до цікавого нам сюжету звернулися представники просвітницької історіографії.

Працюючи на початку ХІХ ст. над виробленням історичної візії української минувшини, ці історики неодмінно зверталися до постаті Мазепи та обставин його переходу на бік Карла XII. Щоправда, сюжетна лінія загибелі Батурина не завжди діставала розвиток. Історики-аматори, такі як Опанас Шафонський чи Ілля Квітка у своїх працях демонстрували негативні оцінки постаті І. Мазепи. Вони звинувачували його в написанні наклепу на гетьмана Івана Самойловича, засуджували «як зраду» перехід на бік шведів, але уникали детального опису та аналізу згаданих подій [3, 71; 4, 310-311]. З цього приводу І. Квітка у своїй розвідці «О Малой России» зазначив, що підступність Мазепи добре відома з історії війни Петра І із Карлом XII, відтак дослідник перепросив у читачів, що не аналізуватиме детально його гетьманство [4, 310-311]. Натомість О. Шафонський в історичній частині своєї праці зазначив, що під час гетьманської зради мазепинська столиця, м. Батурин, була здобута і розорена царськими військами. Дослідник також зазначив, що місто обороняли сердюки, які після його падіння були знищені [3, 68].

Серед істориків, чий доробок спирався насамперед на результати архівної евристики, одним із перших до батуринського сюжету, як і до детального аналізу гетьманства Мазепи, вдався Дмитро Бантиш-Каменський. Цікавий нам сюжет науковець неодноразово згадував як у своїй найбільш відомій праці «Истории Малой России», так і в дещо менш знаних на сьогодні дослідженнях біографічного характеру, що містили життєписи гетьмана Івана Мазепи та князя Александра Меншикова [5, 3-4; 6, 69; 7, 397-398, 399, 575; 8, 269; 9, 78-79; 10, 382]. При цьому найбільшу кількість інформації щодо здобуття і знищення міста дослідник навів саме в «Истории Малой России». Використовуючи приступні йому праці Вольтера, Густава Адлерфельда, Феофана Прокоповича, Івана Голікова, «Историю Русов»¹ та архівні документи, Д. Бантиш-Каменський одним з перших спробував реконструювати події напередодні та після штурму міста.

Історик зазначав, що перед своєю виправдою на з'єднання із Карлом XII, гетьман зміцнив залогу Батурина, визначив її чільників, полковника Дмитра Чечеля та осавула Фрідріха Кенігсека, і побіжно автор згадав про його пруське походження. Відтворюючи події, що передували штурмові, дослідник відзначив безуспішні переговори про капітуляцію міста, що провадили князь Дмитро Голіцин і сотник Маркович, що ж до самого штурму, то про нього вчений згадав досить лаконічно, зазначивши, що А. Меншиков вирішив здобути місто і 3 листопада увійшов на його мури. Так само небагатослівно дослідник згадав про цілковите знищення цивільних мешканців і сплюндрування міста, а також сумну

¹ Надалі назву цього твору, для зручності ми подаватимемо українською – «Історія Русів».

долю узятих в полон чільників батуринської залоги. Зазначивши, що частині мазепинської залоги вдалося врятуватися втечею, дослідник перерахував здобутки переможців і зазначив насамкінець, що знищення міста та наявних у ньому припасів було втратою надзвичайно «дошкульною для Мазепи і Карла XII» [5, 3-4; 7, 397-399]. Дотримуючись у своїх висновках імперської візії щодо оцінки гетьманського вчинку, історик, у складених ним до основного тексту поясненнях, навів цікаву інформацію щодо стану батуринської фортифікації та мазепинського перекладача Стефана Зертіса.

Щодо першого сюжету, то покликаючись на біографа Карла XII, дослідник зазначив, що за кілька років до штурму Мазепа мав намір полагодити батуринську фортифікацію, але гетьманським намірам начебто завадила реакція московських урядовців, які зазначили, що цар має достатньо сил, аби оборонити місто [7, 575]. Поява цього пасажу, ймовірно, мала підвести читача до думки про не найкращий стан фортифікаційних укріплень гетьманської столиці, що зумовило її швидке падіння. Щоправда це суперечило раніше висловленому дослідником твердженню, що восени 1708 р. Мазепа не бажав полишати Батурин зміцненим, згідно з Феофаном Прокоповичем «природою і майстерністю» [7, 396].

Що ж до мазепинського перекладача Стефана Зертіса, науковець відзначив, що останній намагався відмовити сердюків від опору московським військам, за що був прикутий до гармати і звільнений вже московітами, які здобули місто. За свою відданість Зертіс наче був винагороджений Петром I, який дозволив йому оселитися у Ніженському полку. У коментарях дослідник занотував, що Зертіс доводився йому прадідом з боку батька, а історія про його мужність і відданість цареві під час листопадових подій 1708 р. становила родинну легенду [5, 3; 7, 575].

Поява родинної легенди в тексті «Истории Малой России», безсумнівно, була не випадковою і мала засвідчити відданість пращурів історика засновнику Російської імперії, нащадку і правонаступнику якого автор присвячував власну наукову працю. Тим більш дивним нам видається, що ця оповідь не потрапила до інших досліджень автора, що були написані на її базі, зокрема, вона не згадується в опублікованій у 1834 році окремим виданням біографії гетьмана. З іншого боку, поведінка пращура Д. Бантиша-Каменського, прописана у родинній легенді, має певну схожість із поведінкою іншого прихильника царської влади з числа козацької старшини, яка на початку листопада 1708 р. була у Батурині. Йдеться про згаданого в «Історії Русів» старшину прилуцького полку Івана Носа [11, 206], якого невідомий автор помилково наділив полковницьким урядом, хоча на той час Ніс був лише наказним полковником. Останній також не підтримав гетьманського виступу, виявив

незгоду із намірами сердюків чинити опір силам Меншикова і був прикутий до гармати. Бантиш-Каменський, обізнаний із текстом «Історії Русів», де доволі детально прописано роль, що відіграв І. Нос і його поплічник старшина Соломаха у падінні гетьманської столиці, ані словом не прокопався про них на сторінках своїх досліджень. Факт досить дивний, якщо врахувати значну подібність поведінки С. Зертіса та І. Носа в батуринських подіях. Цілком можливо, що ця подібність, не підтверджена іншими джерелами, змусила більшість біографів Д. Бантиша-Каменського уникати при відтворенні життєпису вченого згадок про його прадіда [12; 13; 14; 15]. Серед дослідників, які усе ж згадували про Стефана Зертіса, як то Володимир Замлинський, Сергій Павленко та Володимир Кравченко, саме двоє останніх у своїх текстах йняли віру родинному переказу Бантишів-Каменських і відтворювали його, щоправда без поликань на інші джерела. [16, 90; 17, 162; 18, 23; 19, 354; 20, 89, 93].

Утім повернемося до батуринських подій. Візія Д. Бантиша-Каменського із цього питання доволі швидко перетворилася на певний зразок, який в подальшому наслідували й інші історики.

Одним із таких був Микола Маркевич, який у своїй «Історії Малоросії» батуринські події зобразив, спираючись на положення праці Д. Бантиша-Каменського та «Історію Русів» [21, 66-67; 22, 472-473; 23, 511-512]. У першого він запозичив інформацію щодо керівників батуринської залоги та дипломатичну місію до обложених князя Д. Голіцина та сотника Маркевича. Натомість з «Історії Русів» М. Маркевич переніс до своєї «Історії» відомості про кілька невдалих штурмів Батурина царськими військами, обійдену увагою Д. Бантиша-Каменського оповідь про прилуцького старшину І. Носа та його посланця до А. Меншикова Соломаха, із зазначенням їх ключової ролі у падінні міста, а також опис розправи над залогою і мешканцями міста, вчинену солдатами «светлейшого» після опанування Батурина.

Дослідники творчості М. Маркевича віддавна звертали увагу на дисонанс в інтерпретаціях і викладі фактів, дотичних, зокрема, і постаті Мазепи, які породжувало авторське намагання поєднати в одне ціле на сторінках своєї історії підходи Д. Бантиша-Каменського та «Історію Русів» [24, 119]. Не критично підходячи до змісту останньої, Маркевич, запозичуючи опис штурму Батурина, зважаючи на свій пієтет до постаті Петра I, не відобразив у власному тексті певних негативних оцінок, наявних в оригіналі. Зокрема І. Нос і його прибічники уникли тавра зрадників, яким їх було наділено у тексті «Історії Русів» [11, 206].

Одночасно прагнучи зняти з Петра I відповідальність за Батуринську різанину і згадані в «Історії Русів» інші каральні акції «светлейшого» в околицях Батурина, дослідник зазначив: «Пётр

не міг приборкати свого війська, він навіть не знав про те, що коїлося ... А народ був переконаний, що зазнав кари Божої за продаж нехристям молока і м'яса по середах і п'ятницях» [21, 67; 22, 473; 23, 512]. Негативно ставлячись до Мазепи і відмовляючи йому на противагу авторів «Історії Русів» в ймовірній реабілітації, Маркевич так само, як і Д. Бантиш-Каменський, своє бачення Батуринських подій узгоджував із їх російською візією.

Ще один представник просвітницької історіографії, один із перших дослідників історії м. Києва, Максим Берлінський, в опублікованому у 1844 р. уривку з написаного ним на початку XIX століття «Исторического обозрения Малороссии и города Киева», запропонував власну реконструкцію батуринських подій [25, 188-189]. Остання мала певні відмінності від бачення автора «Истории Русов», Д. Бантиша-Каменського та М. Маркевича. Так, зокрема, автор вважав, що сердюцький полковник Чечель та німецький інженер Фридрих із «деякими» городовими полками був надісланий гетьманом до міста якраз напередодні його переходу до шведського короля. Зазначивши, що залога мала наказ не віддавати місто московітам, дослідник зазначав, що не піддаючись на умовляння Меншикова здати місто, віддані Мазепі війська завдавали щоденних втрат Меншикову вогнем міської артилерії. Стисло згадавши про штурм міста, дослідник не став акцентувати увагу на винищенні солдатами «светлейшого князя» його цивільних мешканців. З цього питання він обмежився констатацією, що ніхто із батуринців, причетних до збройного опору, не уник «військової люті» переможців. Згадуючи про знищення петровськими солдатами гетьманської столиці, історик навів дещо неочікувану інформацію про долю вцілілих після штурму сердюків. Останні, згідно з Берлінським, були зараховані чинно до указу у великоросійські полки [25, 189].

Відразу зазначимо, що жодними джерелами ця інформація не підтверджується і звідки в автора виникло таке припущення нам є незрозумілим.

Унікаючи оціночного узагальнення щодо знищення гетьманської столиці, науковець, тим не менш, досить яскраво демонструє власну неприхильність до І. Мазепи, неодноразово звинувачуючи його у «невдячності», «користолюбстві» і «зраді» [25, 166, 173, 178, 180]. Подібні висловлювання, що відповідали українській літописній традиції і російському поглядіві на постать гетьмана, дозволяють припустити, що батуринські події дослідник вочевидь також сприймав у річищі імперського трактування.

Висвітлення батуринських подій в українській історіографії другої половини XIX ст.

Нові підходи і реконструкції штурму міста у

вітчизняній історіографії постали вже в другій половині XIX і були пов'язані насамперед із іменами Миколи Костомарова та Олександра Лазаревського.

М. Костомаров, один із засновників народницької течії в українській історіографії, чий праці вивели мазепинську тематику на монографічний рівень і на багато років уперед визначили головні напрямки досліджень гетьманського життя та діяльності, до батуринських подій звертався двічі. Маємо відзначити, що працюючи над біографією гетьмана, історик істотно збагатив їх фактографічну складову. Вже у тексті першого життєпису гетьмана, написаного у 70-х рр. XIX ст., дослідник зазначив, що до чільників оборони міста, окрім Чечеля і Кенігсека, належали також полтавський полковник Герцик та сотник Дмитро. Описуючи перебіг перемовин між Чечелем та князем Д. Голіциним, дослідник припустив, що відмовляючись здати місто, Чечель вдавав, що не знає про перехід Мазепи на бік шведів [26, 41].

Пишучи про штурм, дослідник зазначив, що він розпочався о 6-й годині ранку, коли сплинув строк меншиковського ультиматуму, під час якого обложені мали можливість здатися. Костомаров зауважив, що на початку штурму Меншиков віддав наказ знищувати в замку всіх без винятку, не оминаючи й немовлят, у полон для подальшої страти мали бути захоплені лише керівники гетьманської залози. Одночасно було обіцяно віддати місто солдатам на розграбунок. Зазначивши, що штурм тривав лише дві години і окресливши певні подробиці щодо долі командуючих батуринською обороною, історик відзначив, що полковник Чечель зумів вирватися з міста, але спійманий у найближчому до Батурина селі козаками, був доправлений Меншикову. Про значення знищення гетьманської резиденції на перебіг мазепинського виступу науковець промовчав [26, 42-43].

Більш детально батуринська епопея була відтворена науковцем у монографії, присвяченій Мазепі, що вперше побачила світ у 1882-1884 рр. Як засвідчує її науковий апарат, описуючи події, дослідник послуговувався документами, які він виявив у російських архівах, спогадами каролінгців Г. Адлерфельда і А. Фрікселя, що були вже на той час надруковані, літописом Олександра Рігельмана та дослідженнями щодо Петра І. І. Голікова. Збагачуючи фактографічне висвітлення переговорів напередодні штурму, а також власне військові подробиці справи, дослідник стверджував, що ключова роль у падінні міста належала прилуцькому старшині І. Носу [27, 446-449]. Спираючись на виявлені ним архівні джерела, що були опубліковані лише у XX ст., науковець доводив, що останній підказав Меншикову спосіб до опанування міста, за що пізніше був пожалуваний Петром І урядом прилуцького полковника [28, 920-921]. Костомаров вважав, що долю міста визначив царський наказ Меншикову

знищити Батурин у разі коли б його не можна було оборонити від шведів. Історик не врахував, що тоді, коли Пётр віддавав це розпорядження, Меншиков вже облишив місто, попередньо підпаливши його.

Згадуючи про сумну долю батуринців, дослідник одночасно зазначив, що багато хто із них встиг своєчасно залишити місто. У подальшому багато хто з вцілілих повертався до міста на свої попередні місця мешкання [27, 449]. Наведені судження не були підкріплені відповідними покликаннями на джерела і швидше за все апелювали до знайомства автора зі змістом відповідного універсалу Івана Скоропадського. Втім для нас найбільший інтерес становить той факт, що історик одним з перших не лише констатував «варварську розправу» над мешканцями міста, але й, що найголовніше, зазначив, що відомості про неї викликали в населення панічні настрої: «Мешканці навколишніх містечок і сел полишали свої помешкання, бігли без мети незнаючи куди» [27, 450-451]. Вказуючи, що знищення гетьманської столиці хоча і сколихнуло в мешканців антимосковські настрої, втім ця хвиля невдоволення швидко зійшла нанівець і не принесла гетьманській справі значної користі [27, 451], історик фактично запропонував альтернативне, пануючому у російській історіографії, бачення подій. Нове прочитання акцентувало увагу на царських репресіях щодо мешканців і тих, хто підтримував гетьмана тоді, як раніше дослідники більше уваги звертали на військових перевагах знищення Батурина для царської армії.

В опублікованій у 1897 р. монографії Федора Уманця «Мазепа», що відіграла важливу роль у переоцінці постаті гетьмана в українській історії, вище окреслені тенденції були посилені. Використавши фрагмент з листа Пилипа Орлика до Стефана Яворського щодо розпачу Мазепи на батуринському згарищі, чернігівський історик наголосив, що трагедія гетьманської столиці налякала Україну і позбавила гетьманську справу підтримки населення Гетьманщини [29, 388-389].

Праця Ф. Уманця викликала шерег рецензій переважно схвального змісту. На їх тлі суттєво різнилась рецензія Олександра Лазаревського. Один з найяскравіших представників народницької історіографії, вкрай неприхильно ставився до постаті Мазепи, втім вніс суттєвий внесок у дослідження Батуринського погрому. Саме він на сторінках часопису «Киевская старина» у 1890 р. опублікував один із списків Чернігівського літопису, що містив стислі відомості про батуринські події, а в 1896 на сторінках «Чтений в обществе Нестора-летописца» опублікував написану ще у 1891 р. розлогу розвідку з історії Батурина, зміст якої увійшов також до складу другого тому «Описи Старой Малороссии» [30; 31; 32, 252-261]. У своїх розмірковуваннях над історією Батурина у XVII-XVIII ст. дослідник не

оминув увагою і листопадові події 1708 р.

Серед положень, висловлених істориком, насамперед звертає на себе увагу його оцінка батуринських укріплень. Беручи до уваги спостереження московського мандрівника старця Леонтія від 1700 р., а також один із пунктів доносу Василя Кочубея, дослідник стверджував, що напередодні штурму міські укріплення були в жалюгідному стані: напівзруйновані під впливом часу [31, 110; 32, 255-256]. На думку Лазаревського, не беручи до уваги ймовірність бойових дій навколо Батурина, гетьман зміцнював лише Гончарівський замок. Останній мав би захистити Мазепу від внутрішніх заворушень на Гетьманщині і стати на заваді усуненню від влади внаслідок старшинського заколоту, як це мало місце у 1672 р. у випадку із Дем'яном Многогрішним [31, 110; 32, 256].

Погоджуючись із реконструкцією штурму, яку виклав М. Костомаров, наголошуючи, що саме зрада І. Носа дозволила солдатам «світлейшого» захопити місто «без особливих зусиль» [31, 110; 32, 256-257], при цьому особливу увагу історик звернув на долю залоги і мешканців міста. Маючи у своєму розпорядженні архівні документи та опублікований у 1886 р. «Лизогубівський літопис» [33], історик на сторінках суттєво, в порівнянні із своїми попередниками, зокрема і М. Костомаровим, деталізував відомості, дотичні безпосередньо до подій після опанування міста московськими полками.

Лазаревський зауважив, що в місті окрім залоги і мешканців міста було чимало біженців з навколишніх сіл, які за мурами Батурина сподівалися сховатися від жахів війни. Спираючись на свідчення літопису, науковець зазначив, що тоді як частина мешканців загинула від руки переможців, чимала кількість їх також втонула у р. Сейм, утікаючи з міста, оскільки крига на річці не набула ще міцності. Вслід за літописцем науковець відзначив невдалу спробу московського командування припинити розправу солдат над батуринцями, зазначаючи, що всупереч наказу «рядові солдати напившись, кололи людей і рубали». Дослідник відзначав, що намагаючись врятуватись від розправи з боку переможців, батуринці намагалися заховатися у будівлях «льохах і погребях», де вони згоріли або задихнулися після того, як солдати Меншикова підпалили місто [31, 112; 32, 257].

Збагативши фактами опис загибелі Батурина, О. Лазаревський, знов таки спираючись на Лизогубівський літопис, виклав нові факти про долю його захисників. Так він зауважив, що зумівши вирватися із захопленого московітами Батурина, сердюцький полковник Дмитро Чечель намагався в с. Обмочеві у свого кума. Останній повідомив про втікача місцевого вйта, після чого Чечель був схоплений і доправлений до російських воєначальників козаками Яценками з с. Попівки. Останні дістали за свій вчинок захисний універсал

від князя А. Меншикова. Одночасно спираючись на виявлену ним у архівах скаргу братів Гончаренків до гетьмана Данила Апостола, історик наголосив, що частина батуринців була виведена російськими військами «у полон на Москву», де й утримувала протягом тривалого часу [31, 111; 32, 257].

Маючи у своєму розпорядженні опис Батурина за 1726 р., історик відзначив, що через 17 років після зруйнування місто залишалося спустошеним, а рештки не знищених вогнем будівель руйнувалися й заростали [31, 112; 32, 257-258]. Частина вцілілих батуринців відреагувала на універсал обраного у листопаді 1708 р. гетьмана Івана Скоропадського, що закликав їх повернутися до старих помешкань, щоправда вони оселялись не на місці колишньої гетьманської столиці, а в прилеглих до нього слободах. Цей факт відбився і в батуринському описі 1726 р. [31, 112-115; 32, 259-260].

Долучившись до збагачення батуринської епопеї фактами, О. Лазаревський у своїй рецензії на працю Ф. Уманця досить скептично підійшов до висновку останнього, що батуринська трагедія віджахнула від Мазепи мешканців Гетьманщини [34, 401-404]. На думку історика гетьманський виступ не дістав розвитку не через каральну акцію корпусу Меншикова, а через байдужість населення Гетьманщини до ідеї «незалежної Малоросії» і острах населення, що «московську неволю» може заступити «польська». Маємо зазначити, що висновки А. Лазаревського про ключову роль соціального антагонізму мешканців Гетьманщини до Мазепинського виступу в подальшому охоче будуть сприйняті і розвинуті радянськими і сучасними російськими істориками. Втім, в українській історіографії початку ХХ ст. вони не знайшли відгуку.

Особливість зображення батуринської трагедії у першій половині ХХ ст.: народницька та державницька історіографія

Маємо зазначити, що на початку ХХ ст. фактографічне збагачення висвітлення батуринської епопеї фактично припинилося. Українські історики, що писали про Мазепу, зазвичай послуговувались при зверненні до батуринських подій реконструкцією, розробленою М. Костомаровим, як це можна бачити в доробку В'ячеслава Будзиновського, Василя Пачовського і Миколи Аркаса [35, 57-58; 36, 158-159; 37, 15-17; 38, 1; 39, 74; 40, 309-310]. Щодо нових тенденцій, які можна спостерігати в зображенні батуринської епопеї у працях, написаних вітчизняними істориками у перше двадцятиріччя ХХ ст., то останні зводились до героїзації опору батуринців, засудженні зради І. Носа та зазначенні, що розправа сил Меншикова над батуринцями зтероризували людинність Гетьманщини, відвернувши її від підтримки гетьмана [41, 9-10; 42, 1; 43, 21-22; 44, 6-8; 45, 14, 16; 46, 39-40, 43; 47, 29-30].

Сприйняття «батуринської катастрофи», вислів спеціально вжитий щодо листопадових подій 1708 р. Олександром Грушевським, у розвідці, присвяченій висвітленню репресій царського уряду щодо мазепинців [48, 37], саме як акту репресивної політики, було добре засвоєне як істориками-народниками, так і державниками. Безпосередньо саме таку інтерпретацію значення батуринських подій для провалу мазепинського зриву можемо спостерігати в синтезованому викладі української історії та статтях, написаних Олександром Єфименковою та Михайлом Грушевським, а трохи пізніше – у працях Дмитра Дорошенка, Івана Крип'якевича² та Омеляна Терлецького й інших дослідників [49, 266; 50, 272; 51, 381; 52, 150-151; 53, 32; 54, 68; 55, 115-116; 56, 227; 57, 11, 13; 58, 30; 59, 194-195].

У той час, як українські історики на еміграції та на землях, підвладних II Речі Посполитій, охоче вбачали у батуринських подіях 1708 р. символ збройного опору і брутального терору, що мав на меті придушити повстання Мазепи проти Петра I, в Радянській Україні ставлення до Батуринських подій було геть іншим.

Радянське бачення листопадових подій 1708 р.

Протягом 20-х і на початку 30-х рр. ХХ ст. в УРСР історики не надавали особливого значення мазепинським студіям. На відміну від козацької революції, яка перебувала під посиленою увагою М. Грушевського та його неонародницької школи, мазепинська доба і постать гетьмана Мазепи висвітлювалися спорадично. До того ж батуринський сюжет, на жаль, не викликав у дослідників спеціальних зацікавлень. У цьому плані чи не єдиним вагомим досягненням була розвідка 1923 р. Миколи Горбаня щодо, доти невідомої науковцям, рукописної редакції «Краткой летописи Малороссии». На відміну від вже опублікованого ще наприкінці XVIII ст. Василем Рубаном тексту «Краткой летописи», де про батуринські події було лише констатовано здобуття і знищення міста А. Меншиковим, опрацьована М. Горбанем редакція містила більш детальну інформацію щодо загибелі міста та його мешканців [61, 165; 62, 12]. У цьому аспекті вона була суголосна Лизогубівському і Чернігівському літописові редакції, яку опублікував О. Лазаревський, а також «Історії Русів».

Водночас в опублікованих у 1924 р. Матвієм Яворським «Нарисах з історії України», що містили авторське бачення українського минулого крізь

2. У 30-х рр. ХХ ст. І. Крип'якевич першим українських із українських істориків спробував презентувати синтезований курс міліарної історії України, де, на жаль, не приділив спеціальної уваги батуринським подіям, обмежившись лише побіжними згадками про начальника гетьманської артилерії Ф. Кенігсека та захоплення О. Меншиковим у Батурині усіх наявних у місті гармат [60, 272-273].

призму марксизму розділи, присвячені І. Мазепі і подіям 1708-1709 рр., листопадова трагедія навіть не згадувалася [63, 173-175].

Відновлення уваги істориків до сюжету, який нас цікавить, відбулося у 1939-1940 рр., що було пов'язано із відзначенням 230-річчя Полтавської битви. Маємо зазначити, що після розгрому ВУАН та репресій проти найбільш знакових для української історіографії зламу XIX-XX ст. дослідників, таких як М. Грушевський та Д. Багалій, а також їх учнів, висвітлення української історії втратило власну самобутність і мало бути узгодженим із подіями російського минулого. Для постаті гетьмана І. Мазепи та батуринської трагедії 1708 р. це значило повернення до негативних оцінок імперської візії, наявних в історіописанні ще за імперії Романових.

У 1939 р. на сторінках розвідок, дотичних до Полтавської битви, нові тенденції щодо батуринських подій презентували Олександр Оглоблин та Веніамін Шутой. О. Оглоблин, чия зацікавленість мазепинською добою наприкінці 1920-х рр. знайшла втілення у низці статей, присвячених повстанню Петрика, на зламі 30-х – 40-х рр. XX ст. був залучений до написання узагальнюючих праць з української історії, що мали презентувати її радянське прочитання. Відповідаючи за висвітлення подій кінця XVII – першої чверті XVIII ст., штурм і падіння гетьманської столиці у 1708 р. дослідник зобразив відповідно до дореволюційної традиції російського історіописання. Головну увагу при цьому було звернуто на те, що знищення у Батурині харчових і військових запасів та спорядження, а також вивезення частини гетьманської артилерії не дозволили Карлу XII компенсувати нестачу вкрай потрібних йому після загибелі обозу Левенгаупта припасів [64, 59; 65, 33; 66, 94; 67, 16; 68, 113; 69, 166-168; 70, 58-59]. Одночасно важливі для українських істориків, починаючи від XIX ст., аспекти героїзації батуринських захисників, спробу реконструювати перебіг бойових дій, наголос на психологічному ефекті загибелі батуринців на подальший перебіг мазепинського повстання були замовчані. Саме під військовим кутом зору згадав у своїй статті про здобуття силами Меншикова гетьманської столиці і Веніамін Шутой, який до того ж охарактеризував захисників міста як зрадників [71, 114].

Маємо зазначити, що трактування батуринських подій, як другорядного епізоду російсько-шведського протистояння на Гетьманщині у 1708 р., передбачав, що за потреби для наголосення на єдності спільної боротьби українців і росіян проти шведів, останній взагалі міг не згадуватись. Цей підхід, упроваджений О. Оглоблиним ще на початку 40-х рр. XX ст. [72], був характерним для усіх узагальнюючих праць з української історії в УРСР включно до кінця 80-х рр. XX ст. [73, 84; 74, 325; 75, 88; 76, 90; 77, 105; 78, 396].

Після Другої світової війни радянські історики не полишали при зображенні подій 1708 р. на

Гетьманщині зазначеного вище канону. Дещо детальніше, згадуючи про батуринський сюжет на сторінках наукових і науково-популярних книжок і статей, зокрема, присвячених 250-річчю Полтавської битви, українські радянські історики Веніамін Шутой, Олександр Марченко і Вадим Дядиченко [79, 20; 80, 176; 81, 108; 82, 285; 83, 68-69; 84, 36] спробували змістити акцент при оповіді батуринського штурму. У низці праць науковці зазначили, що царські війська увійшли до міста після двохгодинного бою завдяки допомозі рядового козацтва та прилуцького старшини Івана Носа. Про персональну участь останнього, щоправда, історики згадували не завжди.

Згадана інтерпретація, спираючись на комплекс фактів, відомих вже у XIX ст., дістаючи нове прочитання, не підкріплене джерелами, найімовірніше мала засвідчити, що далеко не вся залога Батурина підтримувала гетьмана. Цілком вірогідно, що перед нами – спроба підлаштувати батуринський сюжет, дисонансний до радянського бачення подій на Гетьманщині у 1708-1709 рр., провідній темі спільної боротьби українців і росіян проти шведів та гетьмана-запроданця. Особливо чітко це можна бачити в зображенні саме В. Дядиченка, який до всього іншого припустив, що не бажаючи підтримувати «зрадника Мазепу» та воювати проти росіян, рядові козаки під час бою відчинили міські ворота для царських солдат «і війська Меншикова увірвалися до Батурина» [84, 36]. Маємо відзначити, що подібні трактування не знайшли підтримки. Більшість радянських науковців, між іншим і В. Дядиченко, зазвичай намагалися уникати увагою батуринські події, віддаючи перевагу оспівуванню героїчної оборони Веприка та Полтави [85, 15-19; 86, 14-17].

Батуринські події в історіографії діаспори та сучасної української історичної науки

На протигагу радянським науковцям дослідники з української еміграції, пишучи про події 1708-1709 рр. на Гетьманщині, навпаки неодмінно згадували про загибель Батурина саме як про елемент царської репресивної політики на Гетьманщині. Саме такі формулювання можна зустріти в доробку Миколи Андрусяка, Богдана Кентржинського, Бориса Крупницького, Кларенса А. Менінга, Романа Млиновецького, Олександра Оглоблина, Ореста Субтельного [87, 35; 88, 250; 89, 298-299; 90, 171-173; 91, 286-287; 92, 19-21; 93, 184-185; 94, 78-85; 95, 36]. Єдине, що єднало науковців радянської України із їх західними колегами, був той факт, що обидві групи істориків, пишучи про листопадові події 1708 р., послуговувалися фактами та інтерпретаціями, що постали в українській історіографії у XIX – на початку XX ст., не приносячи у їх опис змістовної новизни.

Розпад СРСР і проголошення Україною державної

незалежності, як відомо, суттєво позначилися і на мазепинському дискурсі. На зламі 80-90-х рр. постає гетьман І. Мазепа знову повернулася до пантеону національних героїв, що не забарилося відбитися і на висвітленні батуринських подій у сучасному історіописанні. Від початку 90-х рр. ХХ ст. українські історики цілковито прийняли бачення батуринської трагедії з доробку представників державницької історіографії, наголошуючи саме на її репресивній складовій. Саме такі трактування можна спостерігати у дослідженнях Володимира Сергійчука, Олени Апанович, Ольги Ковалевської, Олексія Сокирка, Віктора Вечерського [96, 56-57; 97, 117-118; 98, 187, 190-193; 99, 50-51; 100, 31-32; 101, 190-193]. Маємо зазначити, що сучасні історики, наслідуючи з доробку державницької історіографії висновки щодо значення розгрому Батурина, з праць попередників також автоматично запозичують і опис бойових дій навколо гетьманської столиці, зазвичай, уникаючи спроб їх переосмислення і нового висвітлення. Не останню роль у такому стані справ відіграє той факт, що за останні півстоліття історики не здійснювали цілеспрямованого розшуку джерел, передусім актових, здатних збагатити знання про бойові дії за столицю Гетьманщини. Щоправда у 90-х рр. ХХ ст. поважний археограф Юрій Мицик вперше опублікував третій, доти не друкований і слабо досліджений, список Чернігівського літопису, що містив згадку про батуринські події [102, 84]. Однак, вміщені у джерелі факти були суголосні даним із інших літописів та «Історії Русів», а відтак надати нового імпульсу висвітленню батуринського штурму були не здатні.

За цих обставин на сьогодні у вітчизняній історіографії є лише одна спроба нової реконструкції загибелі гетьманської столиці, здійснена чернігівським дослідником постаті І. Мазепа Сергієм Павленком.

Поділяючи усталене удержавницькій історіографії трактування батуринської трагедії, як репресивного заходу, що мав перешкодити розгортанню мазепинського повстання, історик вдався до спроби реконструювати військовий аспект штурму і здобуття міста [19, 368, 378; 20, 121]. Використовуючи вже опубліковані джерела та історіографічні факти, дослідник намагався визначити кількість протиборствуючих сил. Чисельність батуринської залози при цьому була ним визначена у 5-6 тисяч чоловік, з яких 4000-4500 становили козаки трьох реєстрових полків (Миргородського, Лубенського та Прилуцького) та 1600 сердюків двох найманих полків [19, 83]. Прагнучи пояснити походження зазначеної чисельності, а також розв'язати протиріччя, наявні в історіографії, щодо кількості козаків, які гетьман привів із собою до шведів, історик припустив, що перед переходом через р. Десну 25 жовтня 1708 р. біля с. Оболоння Мазепа відрядив три реєстрові полки на

посилення Батуринської залози [19, 42-45].

Питання про кількість військ, що були під командуванням князя А. Меншикова та Д. Голіцина, дослідник також не залишив поза увагою. Покликаючись на наявні в історіографії та літописах дані, С. Павленко зазначив, що в розпорядженні А. Меншикова перебувало 14 драгунських полків, що нараховували 15-20 тисяч бійців, а в розпорядженні київського воєводи Д. Голіцина – 5 тис. стрільців і потужна артилерія [19, 42-45]. Чисельність останньої, як і роль її у здобутті міста, дослідник не зазначив, втім останнє із огляду на наявні в його розпорядженні джерела та літературу, здійснити навряд чи було б можливо.

Вагомим плюсом реконструкції чернігівського мазепознавця є відтворення ним біографій і кар'єрного шляху головних очільників батуринської залози Д. Чечеля та Ф. Кенігсека [19, 78-79; 103, 47-48, 222-223]. Зазначений елемент військової реконструкції попри свою важливість, на жаль, у вітчизняній історіографії не користувався особливою увагою з боку істориків. Тим важливішими видаються авторські розшуки, які доводять, що обидва очільники гетьманської залози мали поважний військовий досвід, а, отже, були цілком здатні зорганізувати дієву оборону гетьманської столиці.

Спираючись на літописні свідчення та окремі документи, дослідник доводить правомірність згаданих в «Історії Русів» тверджень про кілька невдалих штурмів військами Меншикова 1 листопада 1708 р., що завершилися для останніх доволі невдало із значними втратами. Оповідаючи про події, що передували штурмові Батурина, С. Павленко не зміг уникнути питання про наявність в батуринській залозі противників збройного протистояння царським військам. При висвітленні цього питання автор поєднав інформацію родинної легенди Бантишів-Каменських та факти, викладені в невідомого автора «Історії Русів», згадавши таким чином і С. Зертіса і прилуцького старшину І. Носа і його помічника Соломаха, навівши історіографічні факти, що підтверджували реальність існування останнього.

Оповідаючи про сам штурм та розправу над батуринцями із зверненням до фактів, наявних у працях М. Костомарова та О. Лазаревського, дослідник запропонував новий підхід до обрахунку загиблих при падінні гетьманської столиці. Припустивши, що населення міста на початку ХVIII ст. сягало 7-8 тисяч мешканців і враховуючи, що напередодні бойових дій до міста почали стікатися біженці з прилеглих поселень, історик висловив припущення, що реальна чисельність загиблих була значно більшою за 6 тисяч осіб – цифри, що найчастіше згадувалася в історіографії до сих пір. На думку С. Павленка, дійсна кількість загиблих мала сягати 11-14 тисяч осіб. З цієї кількості на втрати залози, козаків реєстровців та

сердюків мало б припадати 6-6,5 тисяч, а на втрати цивільних, батуринців і біженців відповідно – 6-6,5 тисяч [19, 120]. Наведені авторські розрахунки, на жаль, не мають міцного опертя на джерела, містять у своєму змісті вагому частку припущень, а тому є контрверсійними, на що між іншим звернули увагу деякі із сучасних російських істориків.

Маємо зазначити, що висувуючи чимало цікавих припущень, доводячи, між іншим, правомірність фактів, зазначених щодо батуринських подій в «Історії Русів», С. Павленко усе ж працює у парадигмі, запропонованій ще дослідниками XIX ст. Низку питань, пов'язаних із чітким визначенням чисельності московських сил, задіяних у батуринській операції, їх втрати, роль московської артилерії у здобутті міста дослідник, на жаль, не розв'язав. Останні залишаються білими плямами, з'ясування яких напряму залежить від нових пошуків архівних документів, при чому насамперед у російських архівах

Висновки

Підводячи підсумок, маємо зазначити, що основні положення зображення батуринських подій 1708 р. у вітчизняній історіографії були сформульовані вже у XIX ст. Саме тоді було висвітлено фактографічну складову батуринського штурму, введений у науковий обіг основний масив джерел, як літописних і мемуарних, так і актових, а також озвучені інтерпретації. Маємо зазначити, що якщо у першій половині XIX ст. дослідники дивилися на листопадові події 1708 р. крізь призму офіційної імперської візії російської історіографії, то вже у другій половині XIX ст. праці М. Костомарова, А. Лазаревського та Ф. Уманця почали пропонувати альтернативний погляд щодо здобуття і знищення гетьманської столиці. Його характерними рисами був наголос на завзятому опорі, що чинила залога російським військам, пояснені падіння міста зрадою з боку прилуцького старшини І. Носа, масовій загибелі цивільних після здобуття міста військами Меншикова і відзначені негативного розголосу інформації про батуринську різанину серед мешканців Гетьманщини.

Підтверджуючи своїми реконструкціями правдивість фактів, викладених щодо батуринських подій в «Історії Русів», дослідники другої половини XIX ст., насамперед М. Костомаров, запропонували реконструкцію падіння гетьманської столиці, якою охоче користувалися у XX ст. інші дослідники, що належали як до народницького, так і державницького напрямку у вітчизняній історіографії. Варто відзначити, що останні фактично не привносили в реконструкції М. Костомарова та О. Лазаревського нових фактів, але наголосили, що батуринський погром зтероризував Гетьманщину, викликав жах серед її мешканців, що унеможливив подальше

розгортання мазепинського виступу. Згадана інтерпретація, повставши на початку XX ст., успішно продовжувала існувати у працях українських істориків емігрантів і представників діаспори у другій половині XX ст. вже й за межами України

В історичних дослідженнях українських науковців Радянської України батуринський сюжет з кінця 30-х і до кінця 80-х рр. XX ст. особливою увагою не користувався. Висвітлюючи українське минуле в контексті русоцентричної візії, українські радянські дослідники повернулися при оцінці цього сюжету до трактувань, які були властиві російській дореволюційній історіографії. Батуринські події презентувалися як другорядний сюжет Північної війни на Гетьманщині у 1708-1709 рр., головну увагу звертаючи на те, що знищення міста унеможливило для шведів поповнити за рахунок накопичених у ньому вкрай їм потрібних харчових і продовольчих припасів. Оскільки батуринські сюжети, особливо масове знищення царськими військами батуринців після здобуття міста, не вписувалися у головний лейтмотив радянського історіописання, оспівування українсько-російського військового братерства, у спеціальних й узагальнюючих працях останній міг і не згадуватися. Водночас, час від часу такі історики, як В. Шутой, В. Дядиченко, використовуючи факти, наведені ще в «Історії Русів», намагалися наголосити, що здобуття Батурино стало можливим через небажання рядових козаків битися проти царських військ. Згадана інтерпретація не мала опертя на нововиявлені джерела і найімовірніше мала підігнати цікавий нам сюжет під лейтмотив російсько-українського братерства трудящих мас. Втім широкого розповсюдження вона не дістала і на сторінки офіційних історій УРСР не потрапила.

Після проголошення Україною незалежності вітчизняні історики, висвітлюючи батуринську трагедію, вдалися до засвоєння її в інтерпретації саме державницької історіографії. На превеликий жаль, це не супроводжувалося новим пошуком джерел і збагаченням подробиць військового аспекту загибелі гетьманської столиці. Чи не єдину в сучасній українській науці спробу нової реконструкції листопадних подій 1708 р. здійснив С. Павленко. Втім його бачення, хоча і привносить цікаву інформацію, наприклад про військовий досвід очільників батуринської залоги, має в своїй основі наукові знання накопичені передусім у XIX ст., які автор старанно систематизує. Сприймаючи інтерпретацію державницької школи щодо ролі батуринського погрому у згасанні мазепинського повстання, реконструюючи військову складову штурму гетьманської столиці, дослідник висловлює чимало припущень і не дає відповідь на низку білих плям, пов'язаних із таким важливим аспектом, як з'ясування точної кількості задіяних і загиблих у штурмі царських військ, ролі, яку при цьому

відіграла російська артилерія тощо.

Усе це дозволяє говорити, що на сучасному етапі вітчизняна історіографія батуринських подій має переважно інтерпретаційний характер, змінити який можна лише через спрямований пошук нових джерел, насамперед, в російських архівах.

Посилання

1. Указ Президента України № 955/2007 «Про відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/6798.html>.
2. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 квітня 2008 р. N 567-р «Про підготовку та відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу (Із змінами, внесеними згідно з Розпорядженням КМУ N 994-р. (994-2008-р) від 23.07.2008. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/567-2008-%D1%80>.
3. Квитка И. О Малой России (Окончание) / И. Квитка // Украинский вестник. – 1816. – Ч. 2. - Кн. 3. – Март. – С. 304-314.
4. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оно наместничество составлено. Сочиненное в 1786 году. / А.Ф. Шафонский – К.: Университетская типография, 1851. – 136 с.
5. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России, со времени присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче. С кратким обозрением первобытного состояния сего края / Д. Бантыш-Каменский – М.: Типография Семена Селивановского, 1822. – 303 с.
6. Бантыш-Каменский Д. Жизнь Мазепы / Д. Бантыш-Каменский – М.: Типография Августа Семена, 1834. – 92 с.
7. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства / Д. Бантыш-Каменский – К.: Час, 1993. – 656 с.
8. Бантыш-Каменский Д. Словарь достопамятных людей русской земли. В 5 ч. / Д. Бантыш-Каменский. – М.: Типография Н. Степанова, 1836. – Ч. III. К-М. – 389 с.
9. Бантыш-Каменский Д. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов / Д. Бантыш-Каменский. – СПб.: Типография Третьего Департамента Министерства Государственных Имуществ, 1840. – Ч. I.-VI. – 316 с.
10. Бантыш-Каменский Д. Словарь достопамятных людей русской земли. В 5 ч. / Д. Бантыш-Каменский – М.: Типография Штаба Отельного Корпуса Внутренней Стражи, 1847. – Ч. II. Е-П. – 573 – 95 с.
11. Конисский Г. История Руссов / Г. Конисский / Ответ. ред В.А. Замлинский. – Репринтное воспроизведение издания 1846 года. – К.: Дзвін, 1991. – VI+III+262+43 с.
12. Семевский М.И. Дмитрий Николаевич Бантыш-Каменский. 1788-1850-1888/ М.И. Семевский // Русская старина. – 1888. – Т. LX. – Кн. XI. – Ноябрь – С.515-526.
13. Штейн В. Бантыш-Каменский Дмитрий Николаевич / В. Штейн // Русский биографический словарь. – СПб.: Типография Главного управления уделов, 1900. – Т. II – С. 460-468.
14. Т-в С. Бантыш-Каменский Николапий Николаевич / С. Т-в // Русский биографический словарь. – СПб.: Типография Главного управления уделов, 1900. – Т. II – С. 469-461.
15. Дорошенко Д. Дмитро М. Бантиш-Каменський і його «Історія Малої Росії» / Д. Дорошенко // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – 1996. – Вип. 2. – Ч. 2. – С. 15-73.
16. Кравченко В.В. Д.М. Бантиш-Каменський / В.В. Кравченко // УІЖ. – 1990. – № 4. – С. 88-94.
17. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина

XIX ст.) / В.В.Кравченко. – Х.: Основа, 1996. – 295 с.

18. Замлинський В., Павленко С. Бантиш-Каменський / В.Замлинський, С. Павленко // Історія України в особах XIX-XX ст. – К.: Україна, 1995. – С. 23-31.
19. Павленко С. Іван Мазепа / С. Павленко – К.: Альтернативи, 2003, – 416 с.
20. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. / С. Павленко – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», «Українська видавнича спілка», 2007. – 266 с.
21. Маркевич Н.Н. Мазепа. Стаття II. / Н.Н. Маркевич // Маяк сучасного просвіщення і освіти. – 1841. – Ч. XXIV. – С.55-70.
22. Маркевич Н. История Малороссии / Н. Маркевич. – М.: Типография Августа Семена, 1842 – Т. II. – 673, XVI с.
23. Маркевич М. Історія Малоросії / М. Маркевич / Відп. Ред. і автор передм. Ю.С. Шемшученко. Примітки О.В. Кресіна. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін ЮРЕ»», 2003. – XVI; 664 с.
24. Грушевский А. Н.А. Маркевич (Из прошлого украинской литературы и историографии) / А. Грушевский // Журнал Министерства народного просвещения – 1911 – № 1 – С. 59-141.
25. Берлинский М. Историческое обозрение Малороссии и города Киева / М. Берлинский // Молодык на 1844 год. Украинский литературный сборник. – СПб.: В типографи К. Жернакова, 1844. – С. 163-196.
26. Костомаров Н.И. Гетман Иван Степанович Мазепа / Н.И. Костомаров. – К.: Радуга, 2005. – 64 с.
27. Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. Изд. 2-е / Н.И. Костомаров. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1885. – Т. XVI. Мазепа и Мазепинцы. – 719 с.
28. Письма и бумаги императора Петра Великого / Под ред. Б.Б. Кафенгауза – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – Т. VIII. – Вып. 2. – 411-1178 с.
29. Уманец Ф.М. Гетман Мазепа. Историческая монография / Ф.М. Уманец. – СПб.: Типография М.Ф. Меркушева, 1897. – 451, II с.
30. Лазаревский Ал. Черниговская летопись по новому списку (1587-1725) / Ал. Лазаревский // КС. – 1890. – Т. XXIX. – № 5. – Май. – Приложение. – С. 81-96.
31. Лазаревский Ал. Исторический очерк Батурина (1652-1760 гг.) / Ал. Лазаревский // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. – 1892. – Кн. VI. – Отд. II. – С. 105-122.
32. Лазаревский Ал. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / Ал. Лазаревский – К.: Типография К.Н. Мтлевского, 1893. – Т. II. Полк Нежинский. – VI+521+XXV с.
33. Летопись или описание краткою знатнейших действий и случаев, что в котором году деялось в Украини малороссийскойобеих сторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацьким (1506-1737) // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комисиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Вольнском Генерал-Губернаторе. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1888. – С. 1-69.
34. Лазаревський Ал. Заметки о Мазепе / Ал. Лазаревський // КС. – 1898. – Т. LXL. – № 6. Июнь. – С. 395-410.
35. Будзиновський В. Гетьман Мазепа / В. Будзиновський. – Л.: Свобода, 1916. – 60 с.
36. Будзиновський В. Наші Гетьмани / В. Будзиновський – Л.: Накладом автора, 1907. – С. 188.
37. Пачовський В. В пам'ять гетьмана Івана Мазепи і битви під Полтавою (1709 р.) / В. Пачовський – Коломия: З друкарні Кисілевського і Сп. В Коломій, 1909. – 31 с.
38. Пачовський В. Сумні роковини / В. Пачовський // Громадський голос. – 1909. – Річник XIV. – Ч.10. – 10 марта. – С. 1-4.
39. Пачовський В. Сумні роковини / В. Пачовський // Будучність. – 1909. – Ч.3. – С. 73-76.
40. Аркас М. Історія України-Русі. – 2-е видання / М. Аркас

- Краків: Накладом Ольги Аркасової, 1912. – 424 с.
41. Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 р. / М. Грушевський // ЗНТШ. – 1909. – Т. ХСІІ. – С. 7-20.
42. Джиджора І. «Анафема» / І. Джиджора. // Діло. – 1909. – Рік. ХХХ. – Ч. 149. – Субота 10 липня (27 червня). – С. 1-2.
43. Лянскоронский В.Г. Поход Карла XII в 1708-9 гг. в пределы России / В. Лянскоронский. – К.: Типография Окружного штаба, 1910. – 82 с.
44. Різниченко В. Батури́нський шлях. Уривок з дорожніх споминів. «В резиденції Гетьмана Мазепи» / В. Різниченко – К.: Друкарня Славянська, 1916. – 12 с.
45. Липа Ю. Гетьман Іван Мазепа / Ю. Липа – Одеса: Народній Стиг, 1917. – 23 с.
46. Хоткевич Г. Гетьман Іван Мазепа / Г. Хоткевич – Х.: Просвещение, 1917. – 46 с.
47. Характерник. Мазепа в історії й літературі та для сучасности (розвідка) / Характерник. – Чернігів., 1918. – 63 с.
48. Грушевський О. Глухів і Лебедин (1708-1709) / О. Грушевський // ЗНТШ. – 1909. – Т. ХСІІ. – С. 21-65.
49. Ефименко А.Я. История украинского народа. – Выпуск второй / А. Ефименко. – Изд. Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1906. – С. 389.
50. Грушевський М. История украинского народа / М. Грушевський // Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под ред Ф.К. Волкова, М.С. Грушевского и др. – СПб.: Типография т-ва «Общественная польза», 1914. – Т. I – С. 37-360.
51. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. Репринтне видання 1922 року / М. Грушевський – К.: Б.в., 1992 – 558 с.
52. Дорошенко Д. Нариси історії України. В 2-х томах. Репринтне видання / Д. Дорошенко – К.: Глобус, 1991. – Т. II. (від половини XVII століття) – 349 с.
53. Дорошенко Д. Мазепа в історичній літературі і житті / Д. Дорошенко // Мазепа. Збірник. – Т. I. // Праці українського наукового інституту. – Варшава., 1939. – Т. XLVI. – Серія, історична книга 5. – С. 3-34.
54. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. – Київ-Львів-Відень: Вернигора, б. р. – 80 с.
55. Велика історія України: У 2-х томах / Передм. Д-ра І.П. Крип'якевича; Зладив М. Голубець. – К.: Глобус, 1993. – Т. II. – 400 с.
56. Терлецький О. Історія Української держави / О. Терлецький – Львів: Накладом Фонду «Учітєся, брати мої», 1924. – 290 с.
57. Борщак І. Мазепа. Людина й історичний діяч / І. Борщак // Записки наукового товариства імені Шевченка. – 1933. – Т. СЛІІ. – С. 1-33.
58. Пачовський В. Іван Мазепа життя й діяльність. Із приводу 250-ліття вибору гетьманом / В. Пачовський – Лівів: Просвіта, 1937. – 48 с.
59. Петрів В. Московсько-українська війна (1708-1711 рр.) / В. Петрів // Військово-історичні праці. Спомини. – К.: Поліграфкнига, 2002. – С. 186-203.
60. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич / Упорядник Б.З. Якимович. – 4-те вид., змін. і доп. Львів.: Світ, 1992. – 712 с.
61. Рубан В.Г. Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1776 год ... / В.Г. Рубан. – СПб.: Типография Х.Ф. Клена, 1777. – 242 с.
62. Горбань М. Нариси з української історіографії / М. Горбань. – Харків: РУХ, 1923. – Ч. I. Новий список літопису «Краткое описание Малороссии». – 22 с.
63. Яворський М. Нарис історії України. В 2-х частинах. Передрук видання ДВУ в Києві 1924 / М. Яворський. – Аделаїда: Книга, 1987. – 249, XIV с.
64. Оглоблін О.П. Боротьба руського і українського народів проти шведського вторгнення в 1708-1709 рр. / О. П. Оглоблін // Більшовик України. – 1939. – № 7. – С. 55-65.
65. Оглоблін О.П. Україна в часи Петра I / О.П. Оглоблін – К.: Вид-во АН УРСР, 1939. – 59 с.
66. Оглоблін О. Україна в кінці XVII і в першій чверті XVIII ст. / О. Оглоблін // Комуністична освіта. – 1939. – № 2. – С. 92-100.
67. Оглоблін А.П. Полтавська битва / А.П. Оглоблін. – М.: Государственное Военное Издательство Наркомата Обороны Союза ССР, 1939. – 32 с.
68. Історія України. Короткий курс / під ред. С.М. Белоусова, К.Г. Гуслистого, О.П. Оглобліна, М.Н. Петровського, М.І. Супруненка, Ф.О. Ястребова. – К.: Вид-во АН УРСР, 1940. – 411 с.
69. Оглоблін О. Нариси з історії України / О. Оглоблін – К.: Вид-во АН УРСР. 1941 – Вип. VI. Україна в кінці XVII-в першій чверті XVIII ст. – 281 с.
70. Оглоблін А.П. К вопросу об измене Мазепы / А.П. Оглоблін / Историк-марксист. – 1941. – № 6. – С. 47-60.
71. Шутой В. Боротьба українського народу проти Мазепи та шведів у 1708-9 рр. / В. Шутой // Молодий більшовик. – 1939. – № 7. – С. 107-118.
72. Оглоблін О.П. Боротьба руського і українського народів проти шведського вторгнення в 1708-1709 рр. / О.П. Оглоблін // Полтавська битва: Труды наук. сесії Інституту історії України, присвяч. 230-літтю Полтавської битви (1709-1939) / АН УРСР. Інститут історії України; під ред. С.М. Белоусова і О.П. Оглобліна. – К.: Вид-во АН УРСР, 1940. – С. 21-40.
73. Воблий К., Гуслистий К., Дядиченко В., Лось Ф., Петровський М., Славін Л., Супруненко М., Шерстюк Ф. Нарис історії України / К. Воблий. – Уфа.: Вид-во АН УРСР, 1942. – 212 с.
74. Історія Української РСР / Голов. ред. О.К. Касименко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – Т. I. – 784 с.
75. Касименко О.К. Історія українського народу / О.К. Касименко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960 – 400 с.
76. Касименко О.К. Історія Української РСР. Популярний нарис / О.К. Касименко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960 – 400 с.
77. Історія Української РСР. Короткий нарис / Под ред. Ю.Ю. Кондуфора. – К.: Наукова думка, 1981. – 525 с.
78. Історія Української РСР. В 10-ти т. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 3. Освободительная война и тосоединение Украины с Россией. Начало разложения феодализма и зарождение капиталистических отношений (вторая половина XVII-XVIII вв.). – 720 с.
79. Шутой В. Народная война на Украине против шведских захватчиков в 1708-1709 годах / В. Шутой // Вопросы истории. – 1949. – № 7. – 9-27.
80. Шутой В. Имена Мазепы / В. Шутой // Исторические записки. – 1950. – № 31. – С. 155-190.
81. Шутой В. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708-1709 рр. / В. Шутой – К.: Держполітвидав УРСР, 1951. – 238 с.
82. Шутой В.Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII 1700-1709 / В. Шутой. – М.: Изд-во Социально-экономической литературы, 1958. – 448 с.
83. Маркевич А. Великий подвиг. К 250-летию Полтавской битвы / А. Маркевич – К.: Изд-во Киевского университета, 1959. – 160 с.
84. Дядиченко В.А. Полтавська битва. Науково-популярний нарис / В.А. Дядиченко – К.: Радянська школа, 1962. – 91 с.
85. Дядиченко В.А. Мазепа – зрадник українського народу. Стенограма публічної лекції кандидата історичних наук В.А. Дядиченка, прочитаної 20 квітня 1946 року в залі Музею В.І. Леніна в Києві / В.А. Дядиченко – К.: Б. в., 1946. – 35 с.
86. Дядиченко В. А. Полтавська битва (1709-1959) / В.А. Дядиченко. – К.: Б. в., 1959. – 44 с.
87. Andrusiak M. Ivan Mazepa, Hetman of Ukraine / M. Andrusiak // The Ukrainian Quarterly. – 1946. – Vol. III. – № 1. – Pp. 31-37.
88. Kentschynskyj B. The Political Struggle of Mazepa and Charles XII for Ukrainian Independence/ B. Kentschynskyj // UQ. – 1959. Vol. XV. – № 3. – 241-259.

89. Кентржинський Б. Мазепа / Б. Кентржинський. – К.: Темпора, 2013. – 496 с.

90. Крупницький Б.Д. Гетьман Мазепа та його доба / Б.Д. Крупницький / Пер. з німецької О.К. Струкевича; Передмова В.М. Горобця. – К., 2003.

91. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. 2-е доповнене видання / О. Оглоблин; Ред. Любомир Винар, упоряд. Ігор Гирич, Алла Атаманенко – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. – 464 с.

92. Оглоблин О. Трагедія Батурина / О. Оглоблин // Вісник організації оборони чотирьох сторін України. – 1953. – Ч. 4-5 (58-59). – С. 19-21.

93. Manning, Clarence A. Hetman of Ukraine Ivan Mazepa. / Clarence A. Manning – New York: Bookman Associates, Publishers, 1957. – 234 p.

94. Млиновецький Р. Гетьман Мазепа в світлі фактів і в дзеркалі «історії» / Р. Млиновецький. – Торонто: Basilian Press, 1976. – 376 с.

95. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / О. Субтельний; пер. з англ. В. Кулика. – К.: Либідь, 1994. – 240 с.

96. Сергійчук В. Кого зрадив гетьман Мазепа / В. Сергійчук. – Фотовідеосервіс, 1992 – 69 с. – (Бібліотека українця).

97. Сергійчук В. Кого предал гетман Мазепа / В. Сергійчук. – К.: Изд. центр «Просвіта», 2006. – 159 с.

98. Апанович, О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О.М. Апанович. – Київ: Либідь, 1993. – 288 с.

99. Сокирко О. Український Рубікон: Полтавська битва 27 червня 1709 р. В 2-х частинах / О. Сокирко – Київ: Темпора, 2008. – Ч. 1. – 80 с.

100. Ковалевська О.О. Іван Мазепа. Науково-популярне видання. – К.: Дельта, 2009 – 52 с.

101. Вечерський В. Гетьманські столиці України / В. Вечерський. – К.: Наш час, 2010. – 320 с. – (Сер. «Невідомо Україна»).

102. Чернігівський літопис (Підготовка до друку, передмова і коментар Ю. Мищика) // Сіверянський літопис. – 1996. – №4 (10). – С. 105-122.

103. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники / С. Павленко. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – 602 с.

Яценко В.Б. Уничтожение Батурина в ноябре 1708 г. в украинском дискурсе гетмана Ивана Мазепы

Статья анализирует освещение гибели гетманской столицы г. Батурина в украинской историографии в XIX-XXI вв.

Ключевые слова: Батурин, Иван Мазепа, гетман, штурм, историография.

Yatsenko V.B. Baturyn annihilation in November 1708 in the discourse of Ukrainian Hetman Ivan Mazepa

In the paper the image of the capture of Baturyn and annihilation of the city and its populace by Alexandr Menshikov's troops in the Ukrainian historiography of the 19th - early 21st cent. is analyzed.

Key words: Baturyn, Ivan Mazepa, hetman, assault, historiography.

08.04.2013 р.

УДК 94 (477.52):911.372.53 «16»

Н.Б. Реброва

ПЛАН ВОЛОДИНЬ КОЧУБЕЯ

У статті досліджується план володинь Кочубея на Сумщині, що зберігається у Російському державному архіві і давніх актів.

Ключові слова: полковник Кочубей, Знобовка, Улиця, хата Меншикова.

Директор Центру по вивченню історії України Санкт-Петербурзького державного університету, доктор історичних наук, професор кафедри історії народів країн СНД Тетяна Таїрова-Яковлева під час візиту до Батурина в серпні 2011 р. передала НІКЗ «Гетьманська столиця» електронну і роздруковану копію унікального документа з фондів Російського державного архіва древних актів – найбільшого російського сховища манускриптів, документів та книг – «План владений Кочубея на полотне в красках, с рисунками зданий. XVII в.» (ф. 1445 Кочубеев, оп.1, ч. 1, № 478).

В ході аналізу документу вдалося установити, що це – карта володинь між річками Знобовка та Улиця (територія сучасного Середино-Будського району Сумська області) – полковника Кочубея, про що свідчать написи: «ПУЩА ПОЛКОВНИКА КОЧУБЕЯ ДО КРИНИЦЬ», «БОЛОТА ПУЩА ПОЛКОВНИКА КОЧУБЕЯ ДО БАБЛИЦИ» в межах: по річці Улиця – на заході від впадіння річки Чернь в річку Улиця до Баблиці (місце впадіння річки Малая Баблиця в річку Улиця) на сході, по річці Знобовка – на заході від села Короб «... ДО КРИНИЦЬ» (Криниця – можливо, це озеро).

До цього часу сучасна топоніміка зберігає назви, вказані на карті – річка Знобовка, річка Улиця, село Голубовка.

Згідно з дослідженнями В.Л. Модзалевського відомо, що біля річки Улиця Новгород-Сіверського повіту знаходилося село Стара Гута або, як зазначає автор Малоросійського родословника, – *Кочубєйва, Улиця*. Універсалом від 10 квітня 1694 р. гетьман Іван Мазепа надав Василю Кочубею «*ку потребе и выгоде господарской мйисце въ уезде Новгородскомъ, на речце Улице, к границам Трубецким, на заняте хутора для доволности дровъ, где позволяемъ емужь, пану писарови енаральному, тотъ хуторъ осадою людей устроить, яко того будетъ вытягати потреба*» [1, 526]. Згідно напису на карті з півночі володіння полковника Кочубея «БОЛОТА ПУЩА ПОЛКОВНИКА КОЧУБЕЯ ДО БАБЛИЦИ» межують з «ВЕЛИКІЙ ЛЕС ТРУБЧЕВСКІЙ». Можна дійти висновку, що до пожалування ділянка поросла лісом і не мала будь-яких виробництв.

В універсалі від 1 квітня 1705 р. є свідчення про те, що Василь Кочубей влаштував тут гуту: «...в особливої любве и ласце пана Василія Кочубея, войска его царского пресветлого величества